

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
К.КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИ
И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН
Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

Д 10.17.548 Диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда
УДК:821.512.154(043.3)

ӨМҮРКАНОВ ТУРАТБЕК АСАНБЕКОВИЧ

**Т. КАСЫМБЕКОВДУН «СЫНГАН КЫЛЫЧ» РОМАНЫНДАГЫ
АРАБ ТИЛИНЕН ӨЗДӨШТҮРҮЛГӨН СӨЗДӨРДҮН ЛЕКСИКА-
СЕМАНТИКАЛЫК ТАБИЯТЫ**

10.02.01 - кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациясынын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2018

Диссертация С.Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору, доцент
Дунканаев Абдыкалык Токтогулович

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, доцент
Кенжебаев Даирбек Орунбекович

филология илимдеринин кандидаты
Шаршенбаев Акылбек Кадырбекович

Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университетинин кыргыз тил илими кафедрасы

Диссертациялык иш 2018-жылдын 11-майында саат 10.00дө Кыргыз Республикасынын К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин, И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Т. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун алдындагы филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн түзүлгөн Д 10.17.548 Диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек шаары, Ч.Айтматов проспекти, 27.

Диссертациялык иш менен К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин (720071, Бишкек шаары, Ч.Айтматов проспекти, 27), Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Т. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун (720071, Бишкек шаары, Чүй проспекти, 265-а), китепканаларынан таанышууга болот.

Автореферат 2018-жылдын 10-апрелинде жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин
кандидаты, доцент

С.К.Каратаева

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тил илиминде араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн тарыхы, колдонулуш зарылчылыктары, лексикалык катмардын кайсы тармагында активдүү колдонулушу жана лексика-семантикалык топтоу, стилдик өзгөчөлүктөрү атайын изилдөөгө аз алынган. «Сынган кылыч» романы тарыхый планда жазылып, элибиздин 19-кылымдын экинчи жарымынан кийинки тарыхы, каада-салты, үрп-адаты, материалдык маданияты, коомдук-саясий турмушу кеңири чагылдырылып, өзгөчө диний ишенимдери боюнча маалыматтар кенен камтылгандыктан, бул жагдайдагы лексикалык каражаттардын басымдуу бөлүгү араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр аркылуу берилген. Араб сөздөрүнүн романдагы колдонулуш чөйрөсүн, тарыхый шарттарга карата ар кыл лексикалык катмарларга карата автордун аларды колдонуу өзгөчөлүктөрүн, алардын маанилик жана стилдик боекчо түзүү үчүн кеңири пайдалануу устаттыгын, жаңы маани берүү чеберчилигин изилдөөгө алуу менен, жалпы эле араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрүнүн тилдик табиятын ачып берүү кыргыз тил илиминде жаңылык катары таанылат деген ойдобуз. Бул кыргыз тилинин тарыхый лексикологиясы үчүн да, келечекте аткарыла турган кыргыз тилинин этимологиялык сөздүгүн түзүүдө да, өтө баалуу материалдардан боло тургандыгы талашсыз.

Биздин илимий изилдөөбүздүн актуалдуулугу да жогорудагы жагдайларга байланыштуу чечмеленип, кыргыз тилине араб тили аркылуу өздөштүрүлгөн сөздөрдүн лексикалык жана семантикалык өзгөчөлүктөрүн айкындоо көркөм адабияттын материалын (Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романын) талдоонун натыйжасында жүзөгө ашырылмакчы. Жогоруда аталган жагдайлар иштин актуалдуулугун айгинелейт.

Диссертациялык иштин илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планы менен байланышы: С.Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын илимий- тематикалык изилдөө иштери менен байланышкан.

Иштин максаты: Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөргө тилдик талдоо жүргүзүү жана илимий-теориялык аспектиде анализге алуу. Бул максатты жүзөгө ашыруу үчүн изилдөөнүн алдына төмөндөгүдөй **милдеттер** коюлат:

- кыргыз жана араб тилдеринин типологиялык өзгөчөлүктөрүнө анализ жүргүзүү;

- араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн лингвистикалык табиятын ачуу;
- араб лексикасынын өздөштүрүлүш жагдайларынан жалпы тил илиминдеги, түркологиядагы жана кыргыз тил илиминдеги абалына сереп жасоо, изилдениш абалын талдоого алуу;
- Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романында колдонулган араб сөздөрүн лексика-семантикалык топторго бөлүү жана аларды факт-материалдар аркылуу далилдөө.

Иштин илимий жаңылыгы:

- кыргыз жана араб тилдеринин типологиялык өзгөчөлүктөрүнө анализ жүргүзүлдү;
- араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн лингвистикалык табияты ачылып көрсөтүлдү;
- араб лексикасынын өздөштүрүлүш жагдайлары боюнча жалпы тил илиминдеги, түркологиядагы жана кыргыз тил илиминдеги абалы анализделди;
- Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романында колдонулган араб сөздөрү лексика-семантикалык топторго бөлүнүп, алар факт-материалдар аркылуу далилденди.

Илимий иштин теориялык жана практикалык мааниси: изилдөөнүн жыйынтыгында алынган натыйжаларды, берилген сунуштарды тематикалык, этимологиялык сөздүктөрдү даярдоодо, филология факультеттеринде лексикология курстарын жана тандоо курстарын окутууда илимий булак катары колдонууга болот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Кыргыз адабий тили өзүнүн тарыхый жактан калыптанышында жана өнүгүшүндө ар кандай байланыштардын (экономикалык, саясий ж.б.) негизинде ар түрдүү тилдердин таасиринде болуп, алардан сөздөрдү кабыл алуу менен өзүнүн лексикалык корун байытып келген.

2. Т. Касымбековдун “Сынган кылыч” романындагы арабизмдердин колдонулуш өзгөчөлүктөрү, маанилик бөтөнчөлүктөрү, стиль түзүүчүлүк кызматтары кабыл алган кыргыз элинин менталитетине ыңгайлаштырылганы автордун чеберчилигинен кабар берип турат.

3. Араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр бүгүнкү күндө кыргыз элинин диний ишенимдерин гана көрсөтпөстөн, илимдин бардык тармактарында колдонулат.

4. “Сынган кылыч” романындагы араб тилинен кирген сөздөрдүн көпчүлүгү фонетикалык жактан өздөштүрүлгөн.

5. Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романындагы араб тилинен

кирген сөздөрдүн көпчүлүгү семантикалык жылыштарга (түпкү жана өзгөрүлгөн мааниге) ээ болгон.

Изденүүчүнүн жекече салымы: Диссертация кыргыз тилинин лексикологиясынын орчундуу проблемасы болгон тилдин тарыхый жактан куралышы, сөз өздөштүрүү практикасы боюнча даректүү, өз алдынча аткарылган илимий изилдөө болуп саналат. Диссертацияда романдан чогултулган факты-материалдар, аларга карата жүргүзүлгөн классификация, материалдардын лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүлүшү, ар бир бөлүм боюнча чыгарылган жыйынтыктар жана жалпы корутунду изденүүчүнүн жекече салымы болуп эсептелет.

Иштин апробацияланышы: Илимий иштин материалдары боюнча С.Нааматов атындагы НМУ, Ж.Баласагын атындагы КУУ, И.Арабаев атындагы КМУ, К.Карасаев атындагы БГУда болуп өткөн республикалык жана эл аралык илимий-практикалык конференцияларда билдирүүлөр жасалган.

Изилдөөнүн натыйжаларынын жарыяланышы: Тема боюнча изилдөөнүн натыйжалары, корутундулары боюнча КР ЖАКынын реестрине кирген илимий басылмаларда 5 макала, РИНЦ программасына кирген басылмада 2 макала жарыяланган.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү: изилдөө өзүнө киришүүнү, үч бөлүмдү, бөлүмдөр боюнча жыйынтыктарды, жалпы корутундуну, пайдаланылган адабияттардын тизмесин, тиркемени камтыйт. Иштин көлөмү – 160 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Диссертациянын негизги мазмуну диссертациялык изилдөөнүн өз алдына койгон милдеттеринин аткарылыш ырааттуулугуна ылайык берилди. **Киришүү бөлүмүндө** теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты, милдеттери, илимий-теориялык жаңылыгы, мааниси, практикалык баалуулугу, изилдөөчүнүн жеке салымы, иштин апробацияланышы, жарыяланышы жана түзүлүшү тууралуу маалыматтар берилген.

«Кыргыз тилине кабыл алынган сөздөр жана алардын классификациясы» деп аталган иштин биринчи бөлүмүндө тилдеги кабыл алынган сөздөр жана алардын классификациясы боюнча илимий-теориялык жактан иликтенип, кыргыз жана араб тилдеринин типологиялык өзгөчөлүктөрүн талдоого алуу менен изилдөөнүн биринчи милдети ишке ашырылды.

1.1.Четтен кирген сөздөр жана алардын

классификациясы. Азыркы кыргыз тилинде тектеш жана тектеш эмес тилдерден кабыл алынган сөздөр бир кыйла экендиги белгилүү. Демек, мунун өзү эле айтып тургандай, кыргыз элинин башка элдер менен болгон маданий, экономикалык, саясий мамилелеринен улам кыргыз тили да белгилүү бир деңгээлде өзүнө чет сөздөрдү сиңирип алып тургандыгына жана ушул эле учурда башка тилдерге да кандайдыр бир өлчөмдө өзүнүн таасирин тийгизгени да белгилүү. Жогорудагыдай тилдик байланыш проблемасына тиешелүү изилдөөлөр 19-кылымдан бери окумуштуу-тилчилер тарабынан изилденип келе жатат. Бул жагынан эмгек кылышкан атамекендик окумуштуулардан И.А.Батманов (1947), Ю.Яншансин (1952), Э.Абдулдаев (1953), И.Н. Бажина (1954), М.Юнусалиев (1959), Б.О.Орузбаева (1964), Ж. Мамытов (1966), З.Акылбекова (1966), Б.Осмоналиева (1966), В.Курманалиева (1969), К. Дыйканов (1980), К.Сейдакматов (1982, 2004), С.Сыдыков (1983), К.Карасаев (1986), М.Мураталиев (1995), Дж.Мочоев (1998), Т.Ахматов (2000, 2003), Ж.Сыдыков (2002), М.Толубаев (2002) жана башкалардын эмгектерин атап көрсөтүүгө болот. Ал эми дүйнөлүк тил илиминде А.В. Миртов (1941), Б.А. Серебренников (1955), Л.П. Ефремов (1959), В.Ю.Розенцвейг (1963), В.П.Секирин (1964), Л.Д.Микитич (1967), Э. Хауген (1972), Л.Л.Кутина (1972), Л.В. Щерба (1974), В.М. Аристова (1978), Р.А.Юналеева (1984), Н.Г.Гулямова (1985), А.Е. Карлинский (1990) жана башкалардын эмгектери тил илиминде татыктуу орунду ээлейт. Негизинен тилдердин байышына ички жана сырткы өбөлгө шарт түзөт.

Кыргыз эли өзүнүн өнүгүү тарыхында көп элдер менен ар кандай (экономикалык, саясий, маданий ж.б.) карым-катышта болуп келген. Натыйжада кыргыз лексикасына башка элдердин тилдеринен көп сөздөр келип кирген. Бир тилден экинчи тилге сөздөр эки жол менен кирет: оозеки жана жазуу. Элдердин ортосундагы оозеки катнаш аркылуу кирген сөздөр тыбыштык жактан өзгөрүп, кабыл алган тилдин фонетикалык мыйзамына ылайыкташат. Ал эми жазуу аркылуу кирген сөздөр фонетикалык жактан анча өзгөрүүгө учурабайт. Ошондой эле, сөздөр бир тилден экинчи тилге тике кириши да жана башка тилдер аркылуу кириши да мүмкүн. Сырттан кабыл алынган сөздөр генеалогиялык, тарыхый-хронологиялык, тематикалык жана типологиялык жактан классификацияланат. Азыркы кыргыз тилиндеги чет тилден келип кирген сөздөрдү төмөнкүдөй типологиялык классификациялоо сунуш кылынат.

Кабыл алынган сөздөр: жаңы сөз, калька (ык), эл аралык сөздөр, өздөштүрүлгөн сөздөр, кыскартылган сөздөр, экзотизмдер.

1.2. Кыргыз жана араб тилдеринин типологиялык өзгөчөлүктөрү.

Кыргыз тилинде сөз ар дайым өзүнчө мааниси бар даяр сөз уңгусуна (негизинен) ар түрлүү мүчөлөр улануу аркылуу жасалса, ал эми араб тилинде бул процесс сөздүн ички курулушунун өзгөрүү (ички флексия) жолу менен жүзөгө ашырылат. Араб тилиндеги уңгуда кыргыз тилиндегидей белгилүү бир маани болбойт жана ал, негизинен; үч үнсүз тыбыштан турат.

Араб этиши - өтө көп курамдуу сөз түркүмү жана жаңы сөз жасоонун негизи. Ал эми кыргыз тилинде жаңы сөз жасоонун негизи – атооч сөздөр. Араб тили генеологиялык жагынан флективдүү тилдердин ичине кирет. Чыгыш-теги жагынан ал семит-хамит тилдик тобуна тиешелүү болуп, бул топко кирген тилдердин баба тили семит тилдери болуп эсептелет. Кыргыз тили – агглютинативдүү тил. Түрк тилдеринин кыргыз-кыпчак тобуна кирет.

Араб тилинин негиздөөчүлөрү бардык сөздөрдү үч чоң топко, тактап айтканда, үч сөз түркүмүнө бөлүшкөн: этиш, ысым (атооч) жана кызматчы (өзгөрбөгөн) сөздөр. Этиш сөз түркүмү жак жана чак категориясы менен өзгөчөлөнүп турат. Араб тилинде, кыргыз тилиндегидей эле зат атоочторго турмушта колдоно турган буюмдардын, заттар менен кубулуштардын аттарын билдирген сөздөр кирет. Адам катышкан зат атооч сөздөр ким? деген суроого, ал эми калгандарынын баары эмне? деген суроолорго жооп берет. Зат атоочтор тек, сан жана жөндөмө формалары менен өзгөрөт. Кыргыз тилинде алты жөндөмө болсо, араб тилинде үч жөндөмө бар: атооч, илик, табыш. Кызматчы сөздөр араб тилинде ар дайым өзү катышкан сөздүн алдына келет. Араб тилиндеги кызматчы сөздөргө төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот: ала, ила, ма, би ж.б. Араб алфавитинин фонетикалык тутумун кыргыз тилинин фонетикалык курамына салыштырып көрсөк кыргыз тилине караганда араб тилинде үндүүлөр үчөө (а, и, у), үнсүздөр - 28. Араб тили өзүнүн фонетикалык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик жана сөздүк байлыгы жагынан семит баба тилинин өзгөчөлүктөрүн толук сактаган жана өзүнүн андан ары өнүгүшүндө уңгу формаларын жана сөздүк корун эбегейсиз байыткан тил катары бүгүнкү күндө өнүккөн тилдердин ичине кирет.

1.3. Араб тилинен кабыл алынган сөздөрдүн лингвистикалык табияты. Араб лексикасынын Орто Азия элдеринин тилдерине бир кыйла көп таралышынын негизги себеби ислам динине байланышат.

Негизинен куран китеби араб тилинде жазылгандыктан, аны башка

тилге которууга тыюу салынган. Ислам дини кыргыздарга тике арабдардын өздөрү аркылуу эмес, арабдардын таасирин VIII кылымдан бери көрүп келе жаткан согдылар (кийин тажиктер), уйгурлар, өзбектер, казактар, татарлар аркылуу тарай баштаган .

Биз изилдөөгө алган чыгарманын тилинде адабий тилдин нормасына дал келбеген уччул ачык кыска / *ә* /, созулма / *әә* / үндүүлөрүнө жана үнсүздөр боюнча көмөкөйчүл / *h* /, түпчүл / *хъ* /, катар келген /*лл* /, сөз башында жумшак / *гъ* /, / *г* / сыяктуу тыбыштык өзгөчөлүктөрдү кезиктирүүгө болот. Бул пикирди далилдөө үчүн араб алфавитинин фонетикалык тутумун кыргыз тилинин фонетикалык курамына салыштырып көрсөк, кыргыз тилинде 14 үндүү, 25 үнсүз болсо, профессор К.Карасаевдин билдирүүсү боюнча: “Араб тилинде үндүүлөр үчөө (а, и, у), үнсүздөр - 28. Буларды белгилөө үчүн 28 тамга алынган. Ал эми үндүүлөрдү билдире турган белги жок болгондуктан, алар жанаша турган үнсүздөргө карап өзгөрүлгөн. Ошондуктан араб алфавити үнсүз тамгаларга негизделген. Басым түшкөн жайда гана созулма /*а* /, / *и*/, / *у* / тамгалары жазылбаса, булардын кыска түрлөрү көп жазылбайт”[73, 6-б.]. «Сынган кылыч» чыгармасында сөздөрдү жазуу жөнөкөйлөштүрүлүп, сингармонияга багындырылган. Анда араб тилиндеги үч үндүү (а, и, у) кыргыз тилиндеги 8 үндүүгө туура келген. Мисалы: *آدم* *адем* адам, адамзада, *أدب* *адеп* адеп, *علقة* *алака* алака, *حق* *акы* акы, айып, *عسكر* *аскер* аскер, *عريضة* *арыз* арыз ж.б. сыяктуу араб сөздөрү кыргызча да ушундай колдонулат. Ал эми арабча *كسب* *кәсип* (кыргызча кесип), *سبب* *сәбәп* (себеп), *مسجد* *мәчит* (мечит) ж.б. сөздөрдө араб тилиндеги / *э* /; кыргыз тилинде бирде / *а* /, бирде / *е* / тыбышына туура келет. Мунун себеби араб тилиндеги үндүүлөр каткалаң үнсүздөр менен келгенде жоон, уяң үнсүздөр менен келгенде ичке угула тургандыгы менен түшүндүрүлөт.

«Араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн жалпы тил илиминде жана түркологияда изилдениши» деп аталган иштин экинчи бөлүмүндө жалпы тил илиминде, түркологияда, кыргыз тил илиминде араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн изилдениши иликтөөгө алынып, изилдөөнүн экинчи милдети ишке ашырылган.

2.1. Араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн жалпы тил илиминде изилдениши. Тилдердин бири-бирине таасир этүүсү, бири-биринен сөз өздөштүрүү практикасы боюнча алгылыктуу эмгектер өзгөчө XX кылымдын экинчи жарымында жанданып, жүздөгөн монографиялык, диссертациялык эмгектер жазылды.

Азыркы мезгилде өздөштүрүлгөн сөздөр дүйнө элдеринин тилдеринде бирдей түшүнүктү камтыган эл аралык сөздөр жана

колдонулуш аймагы чектелген өздөштүрүлгөн сөздөр катары бөлүнүп карала баштагандыгын белгилеп кетүү зарыл. Эл аралык сөздөрдүн терминдердин теориялык маселелерине өткөн кылымдын экинчи жарымында өзгөчө көңүл бурулуп, анын тилдик өзгөчөлүктөрү иштелип чыкты [36; 6-б].

Эл аралык сөздөр тилдерге негизинен орус тили аркылуу өздөштүрүлгөндүгү да баса белгиленип, тил илиминде орчундуу маселелердин бири катары ар бир тилге карата изилдөөлөр жүргүзүлгөн (114; 15; 44; 82;). Эмгектерде роман-герман, славян, түрк, иберий-кавказ, вьетнам, хинди, семит-хамит тилдериндеги башка тилдерден өздөштүрүлгөн жана эл аралык сөздөрдүн ар кыл маселелери диссертациялык планда изилдөөгө алынган.

Тилдерди генеалогиялык жактан классификациялоонун принциптери XVII-XIX кылымдарда, тилдеги салыштырма-тарыхый методдун калыптанышы менен иштелип чыккан (И.Скалигер, В.Лейбниц, М.В.Ломоносов, Ф.Бопп, Я.Гримм, Р.Раск, Й.Добровский, А.Х.Востоков, Ф.Миколшич). Мында тилдердин өз ара тектештиги, ар бир топтогу тилдердин өз ара жакындыгы, же жалпылыгы, ал тилдердин башта бир тилден, же диалектиден пайда болгондугу менен байланыштуу классификация берилет.

Бүгүнкү күндөгү англис адабий тилинде араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр, негизинен, диний лексика (кураң, аят, хадж, сүрөө, Мухаммед, Меке, хадис ж.б.), илимий терминдер (алгебра, география, астрономия ж.б.), аскердик терминология (адмирал, генерал) менен чектелгендиги белгиленет [129].

Ал эми француз тилиндеги араб сөздөрү боюнча диссертациялык иште Курандын тексттеринен, Орто кылымдагы араб трактаттарынан, ошондой эле «Миң бир түн» жомокторунан ошкон 200дөн ашуун араб элементтерине лексика-семантикалык анализ жүргүзүлгөн [47]. Араб жана орус сөздөрүнүн түзүлүш өзгөчөлүгү атооч сөздөрдүн материалында талданып, өздөштүрүлгөн араб сөздөрүнүн ички флексиясы жана анын орус тилинде орфографияланыш маселеси да славян-араб типологиясынын негизинде чечмелөөгө алынгандыгын белгилөөгө болот.

Араб сөздөрүнүн өтө жыш колдонулушу ар аймакта жашаган элдердин ислам динине өтүшүнө карата айкындалат. Орто кылымдарда эле мусулманчылыкты кабыл алган Афганистан, Иран жана Пакистан мамлекеттеринде адабий тилдин лексикалык катмарынан орун алган араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрүнүн лексика-семантикалык жактан өзгөрүү этаптарын, кабылдаган элдердин тилинде жаңы мааниге ээ

болгондугун жана бул элдердеги макал-лакап, фразеологизмдерди уюштуруудагы ролун, стилдик каражат катары кызматын илимий негизде чечмелөө да диссертациялык иштин объектиси болгон [113].

Кавказ элдеринде араб сөздөрүнүн колдонулуш чөйрөсү, анын лезгин адабий тилине тийгизген таасири, бул тилдеги араб элементтеринин фонетикалык жактан өзгөрүп айтылышы жана 21 лексика-семантикалык тобу С.М.Забитовдун изилдөөсүндө анализденген [63].

Кытай тилдик тобуна (аморфтуу тил) тиешелүү дунган тилиндеги араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрүнүн этнотилдик негизги жана кабыл алуу принциптери Ф.Н.Хавазанын диссертациялык ишинде териштирилет [122].

2.2. Араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн түркологияда изилдениши. Орто кылымдардагы түрк тилдеринин сөздүгүн жазуу менен, натыйжада түрк энциклопедиясын жараткан залкар окумуштуу, Кыргызстандын Барскоон айлынын тургуну Махмуд бабабыздын «Дивану лугат ат-түрк» («Түрк тилдеринин сөздүгү») аттуу эмгегинин жазылыш тарыхына көз жүгүртсөк, эмгек өзү таза араб алфавитинде жазылып, түшүндүрмөлөрү да арабча берилген.

Башкыр тилиндеги араб элементтери жөнүндөгү алгачкы маалымат Н.К.Дмитриевдин «Строй турецкого языка» аттуу эмгегинде атайын бөлүмдө [49,187-201-ст.] каралган. Азербайжан техникалык терминологиясынын калыптанышына да араб тили чоң таасир тийгизгендиги башка бир изилдөөдө тастыкталган [91]. Казак адабий тилинин тарыхын изилдөөдө, анын XVIII кылымдагы абалын сыпаттоодо профессор Р.Сыздыкова казактардын жалпы элдик оозеки тилине мурунтан сиңип, адабий тилдин жалпы катмарынан орун алганын айтат. Карачай-балкар тилинде азыркы коомдук-саясий терминдердин (дуния, миллет, сиясат, хокумат, курриет) жана тамак-аш лексикасынын (хамир, эрик ж.б.) курамында араб сөздөрү кезигери көрсөтүлгөн .

2.3. Араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн кыргыз тил илиминде изилдениши. Кыргыз тилинин лексикалык корунун курамындагы чет тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр жөнүндөгү алгачкы маалыматтар академик К.К.Юдахиндин 1965-жылы чыккан «Кыргызча-орусча сөздүгүнө» араб, иран, монгол тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөр атайын (ар., ир.) белгилери коюлуп, орус жана грек-латын, интренационализмдерге белги коюлбай берилгендигин көрөбүз. Бул сөздүктөрдү түзүүгө катышкан К.Карасаев кийин араб, иран, монгол, орус сөздөрүн иргеп алып, өзүнчө сөздүк кылып иштеп чыккандыгы белгилүү.

Профессор К.Дыйканов кыргыз тилинин тарыхын изилдөөдө да, жогорку сөздүктү жетекчиликке алып, белги коюлган сөздөрдүн статистикасын чыгарган. Т.К.Акматов жана С.Өмүралиеванын эмгегинде «кыргыз тилине чыгыш теги да окшош эмес, аймактык жактан да чектелбеген араб жана иран тилдеринен сөздөр киргендиги» белгиленип, алардын кирген мезгилин болжол менен X кылымга такаган [17; 188-190-б.б.].

Жаңы кылымдын башында окумуштуу И.Абдувалиев кыргыз тилине өздөштүрүлгөн сөздөргө арналган эмгегинде өздөштүрүлгөн сөздөрдү Чыгыш жана Батыштан өздөштүрүү деп экиге бөлүп карап, биринчи топто араб, иран, монгол, кытай тилдеринен кирген сөздөргө көңүл бурган [2, 148-155-б.б.]. Профессор Ж.Мамытовдун көркөм чыгармалардагы эскирген сөздөр менен диалектизмдердин лингвостилистикасын сыпаттаган диссертациялык эмгеги, негизинен, «Сынган кылычтын» мисалында болгон [92]. Ошондой эле өздөштүрүлгөн сөздөр тууралуу тилчи-окумуштуулар А.Сапарбаев, А.Жалиловдор да өзүлөрүнүн эмгектеринде беришет.

«Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн колдонушу» деп аталган иштин үчүнчү бөлүмүндө «Сынган кылыч» романында колдонулган араб сөздөрү лексика-семантикалык топторго бөлүнүп, алар факт-материалдар аркылуу далилденип, сөздөрдүн лексика-семантикалык табияты ачылып берилди.

3.1. Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы мамлекеттик түзүлүш жана аскердик-акимчиликке байланыштуу колдонулган араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр.

Аналитикалык акыл, табарман интуиция, образдуу ойлоонун күчтүүлүгү, терең психологизм, элестүү көркөм деталь, штрихтер, ташыган тил байлыгы, адистик бийик профессионализм аркалаган мындай анык элдик роман оңой эле жаралган эмес. Тубаса талантты талбаган өжөр эмгек, башка көркөм өнөр мектептеринин тажрыйбасын чыгармачылык менен өздөштүрүү, тынымсыз изденүүнү ачып берет. XIX кылымдагы орус классикасы менен Чыгыш руханий дүйнөсүн синтездештирбей туруп, Төлөгөн Касымбеков бул деңгээлге эч качан көтөрүлмөк эмес.

Төлөгөн Касымбеков чебер жазуучу гана болбостон, эне тилин – кыргыз тилин мыкты өздөштүрө билген инсан. Аны «Сынган кылыч» романында кыргыз тилиндеги төл сөздөр менен катар араб, иран ж.б. өздөштүрүлгөн сөздөрдү өз орду менен колдонгонунан байкоого болот. Мамлекет көп уруулуу болгондуктан (Кокон хандыгы), өлкөдө жалпы пайдаланылган көпчүлүк коомдук-саясий терминдерди чыгармада өзгөрүүсүз алууга түрткү болгон.

Ислам дини үстөмдүк кылган өлкөдө саясий түзүлүшкө карата колдонулган сөздөрдүн да басымдуу бөлүгү араб тилинен алынып, кийинки кылымдарда алар терминдик деңгээлге жеткен. Мисалы, سياسة «саясат, саясий», мамлакат «мамлекет», حاكم хааким «акимчилик», хакиим, «акылман», حضرة хадрат «хазрети, азрети», تخت тахта «так, такты», أمير амиир «башчы», وزير увазир «вазир», حاكم хаким «бийлик», ميراث мирас «мурас», وكيل увакил «өкүл», مرتبة мартаба «даража, наам» ж.б. Азыркы кыргыз тилинде да ушул маанилерди билдирүүдө колдонулуп, XIX кылымдагы кыргыз коомдук-саясий термини катары «Сынган кылыч» романында кездешет: Өлкөнүздө саясы абал катуу... деди жай («СК», 459).

3.2. «Сынган кылыч» романындагы укуктук жана дипломатиялык мамилелерге карата колдонулган араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр. «Сынган кылыч» романында Кокон хандыгынын мезгилиндеги өлкөдө өкүм сүргөн мамлекеттик түзүлүштүн ар кыл жактары менен бирге эле юридикалык (укуктук) процесстер, ар кандай иш-кагаздар ич-ара жана өлкөлөр аралык ар кандай мамилелер жөнүндө маалыматтар берилген. Укуктук кодексстер боюнча төмөнкү араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр колдонулуп, алардын көпчүлүгү азыркы сот, милиция жана прокуратура органдарында термин катары калыптанган. Мисалы, حقوق хукук «укук», جزاء жаза «жаза», عيب айып «жаза тартуу», خالص халис «калыс», رحيم рахим «ырайым», عدل адл «адил», عادل аадил «адилеттүү», حكم хукум «өкүм», جهرية жахриййа «кулактандыруу», فتوى фатва «токтом, буйрук» ж.б.

3.3. «Сынган кылыч» романындагы экономика жана билим берүү системасын чагылдырган араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр. Араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн дагы бир кездешкен семантикалык өзгөчөлүгү – экономикалык маселелерге байланышы бар сөздөр. Мунун себеби романда капитализм формациясына чейинки феодалдык-патриархалдык формация өкүм сүрүп турган мезгилдеги тарыхый окуялар чагылдырылган. Романда пайдаланылган экономикалык маселелерге байланыштуу араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн басымдуу бөлүгү бүгүнкү күндө математикалык, экономикалык терминдер катары толук калыптанып бүткөн. Мисалы, ملك мүлк «мүлк», علقه алака «алака», حق акы «акы», زكاة зекет «зекет», قرض харыз «карыз», خزنة хазна «казына», رزق ырыск «ырыскы», حساب эсеп «эсеп», بيعة саякат «саякат», تاريخ тарых «тарых», صورة сүрөт «сүрөт», بيعة бейне «бейне», ترتيب тартип «тартип», أدب адеп «адеп», تعليم таалим «таалим», دفتر кагаз «кагаз, калам», نستعليق насталик «насталик», خط кат

“кат” ж.б.

3.4. Заттык мааниде кабылданган араб сөздөрүнүн лексика–семантикалык табияты. Заттык мааниде кабылданган араб сөздөрүнүн лексика–семантикалык табиятын караштырсак, алар конкреттүү жана абстрактуу заттарды камтып турат. Биз араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн атооч маанисинде өздөштүрүлгөн сөздөрдүн тилдик өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурдук. Жаратылышта заттардын өтө басымдуу колдонулгандыгына байланыштуу жалпы аталыштарын конкреттештирүүдө өзүнө окшош маселелерден айырмаланган аталыштары өнүгүп чыккан. Табияты боюнча да заттардын баардыгы бирдей болбой, алардын айрымдарын көз менен көрүп, кол менен баамдап байкоого, оюбузга, эсибизге тута алчу түшүнүктөр пикир алышууда өтө көп колдонулат. Булар заттардын материалдык жана идеалдык өзгөчөлүктөрүн түзүп турат. Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романында кездешкен араб тилинен өздөштүрүлгөн конкреттүү жана абстрактуу маанини билдирген сөздөр лингво-семантикалык жактан талдоого алынды. “Сынган кылыч” романынын материалдарында араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн ичинен конкреттүү жана абстрактуу маани билдирген заттык маанидеги сөздөр арбын кездешет. Мисалы, **адамдарга байланыштуу колдонулган конкреттүү заттык маанидеги сөздөр:** آدم *адем* “адам”, أزمة أزمت *хэземет* “азамат”, كيفية *кейфийет* “кебете” ж.б.; **жан-жаныбарларга тиешелүү заттык маанидеги сөздөр:** مخلوق *махлук* “макулук”, حيوان *хайван* “айбан”, حيوانات *хайванат* “айбанат” ж.б.; **жашоого ыңгайлаштырылган жайлар, анын айрым жабдууларынын аталыштарын чагылдыран заттык маанидеги сөздөр:** هجرة أجرة *худжра* “үжүрө”, دكان *докан* “дүкөн”, تقية *такыйа* ж.б.; **романдагы абстракттуу атоолорду билдирген араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр:** عذاب *аззаба* - азаб “азап”, آفة *офат* “ката” ж.б.; **сөз, кеп анын өзгөчөлүктөрүн билдирген араб өздөштүрүлгөн сөздөрү:** معانى *мэгний* “маани”, لقب *лекеб* “лакаап, ылакап”, جواب *жэуаб* “жооп” ж.б.; **аалам, дүйнө тааным түшүнүктөрүн билдирген араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр:** ذات *зат* “зат”, عالم *алэм* «аалам», هواء *хеуа*, хаво, хава «аба» ж.б.; **акыл, айла, ал-абал, ички сыр, умтулуу, тагдыр маанисиндеги өздөштүрүлгөн араб сөздөрү:** عقل *гекл* «акыл», مسلاة *масилет* «маслакат», دلالة *далалат* «далалат» ж.б.; **өмүр, бакыт, жакшылык, тилек-ниет, ырыскы, кадыр-барк маанилеринде араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр:** عمر *умр* “өмүр”, بخت *бэхт* “бакыт”, دولة *давлят* “дөөлөт” ж.б.; **Адамдардын эрдик жана каршылык көрсөтүү сапаттарын билдирген араб тилинен**

өздөштүрүлгөн сөздөр: عيبة *гэйбэт* «айбат», غيرة *гэйрэт* “кайрат” ж.б.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ

Изилдөөдө Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн лексика-семантикалык табияты ачылып, төмөнкүдөй натыйжалар алынды:

1. Тилдеги кабыл алынган сөздөр жана алардын классификациясы илимий-теориялык жактан иликтенип, кыргыз жана араб тилдеринин типологиялык өзгөчөлүктөрү талдоого алынды.

Дүйнө жүзүндө кандай гана тил болбосун, бири-бири менен карым-катышсыз жашай албасы белгилүү. Бул процесс дүйнөөлдеринин тилинде болуп келген жана мунан ары да боло берери мыйзам-ченемдүү көрүнүш. Кыргыз эли өзүнүн кыйла кылымдык өнүгүү тарыхында көптөгөн башка элдер менен ар түрдүү экономикалык, саясий жана маданий байланыштарды түзүп, ал элдердин тилдеринен көптөгөн сөздөр кирип, кыргыз тилинин лексикасын байыткан.

Кыргыз тилине кабыл алынган сөздөр оозеки жана жазуу аркылуу кирген. Оозеки түрүндө кабыл алынган сөздөр тыбыштык жактан өзгөрүүгө учурап кирсе, жазуу аркылуу кирген сөздөр фонетикалык жактан анча өзгөрүүгө дуушар болгон эмес. Азыркы кыргыз тилиндеги чет тилден келип кирген сөздөрдү төмөнкүдөй типологиялык классификациялоо сунуш кылынат. Кабыл алынган сөздөр: жаңы сөз, калька (ык), эл аралык сөздөр, өздөштүрүлгөн сөздөр, кыскартылган сөздөр, экзотизмдер.

Кыргыз тилинде сөз ар дайым өзүнчө мааниси бар даяр сөз уңгусуна ар түрдүү мүчөлөр улануу аркылуу жасалса, ал эми араб тилинде бул процесс сөздүн ички курулушунун өзгөрүү (ички флексия) жолу менен жүзөгө ашырылат. Туунду сөз топторун бир гана уңгу бириктирет. Араб тилинде уңгу деп сөздүн эч кандай мүчөлөрсүз жана үндүү тыбыштарсыз тек гана үнсүз тыбыштардан турган бөлүгүн түшүнөт. Жаңы сөз уңгунун курамына үндүү тыбыштардын катышы, алардын өзгөрүүсү же түшүп айтылышы жана аффикстер (инфикстер, префикстер, суффикстер) жалгануу жолу менен жасалат. Ошону менен бирге жаңы маанилүү туунду сөздүн үлгүлөрү (моделдери) деп аталган белгилүү бир формула боюнча да жасалышын атап өтүү кажет. Бул топтогу сөздөр бир тектүүлүгү жагынан белгилүү даражада кыргыз тилиндеги уңгудан кийин келген мүчөгө жакын келет. Араб тилинде аффикстер уңгу үнсүздөрдүн алдынан да, аягынан да жалганышы мүмкүн. Ал эми кыргыз тилиндеги мүчөлөр тек гана уңгудан же туунду уңгудан кийин жалганат. Кыргыз

тилинде сөздөгү мүчөлөрдүн аз - көптүгүнө карабастан, уңгуну оңой ажыратып алууга болот. Араб тилиндеги этиш кыргыз тилиндегидей эле - бирөөнүн же бир нерсенин кыймыл-аракетин, кандайдыр бир көрүнүш-кубулуштун жүрүшүн, ал-абалын билдирүүчү сөз түркүмү. Араб этиши - өтө көп курамдуу сөз түркүмү жана жаңы сөз жасоонун негизи.

2. Араб тилинен кабыл алынган сөздөрдүн лингвистикалык табияты ачылып берилди.

Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романында араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдү сырткы турпаты боюнча тыбыштык составы өзгөрбөй келген сөздөр жана тыбыштык жактан өздөштүрүлгөн сөздөр деп бөлүп карадык. Мисалы, ساق **саакы** – шарап куюучу, шарап сунуучу, خليفة **холефа**калпа - исламды жолдогон адам, كسب **кәсип** – кесип, سبب **сәбәп** – себеп ж.б

Араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдү кыргыз тилиндеги үндөшүү жана үндөшпөө законуна карап, чыгармадагы сингармониялашкан араб сөздөрү (алардын басымдуу бөлүгү кыргыз тилинин тыбыштык табиятына ылайыкталып, دنيا **дунийа** – дүнүйө, ظلم **зулым** – зулум ж.б. өзгөрүп, сингармонияга багындырылганы көрүнөт) жана дисгармониялык сөздөр (үндүүлөрдүн таңдай күүсүнө карай ээрчишүү законунун бузулушу: азиз, акырет, бейакыл, ашкере ж.б.; эрин күүсү боюнча ээрчишүү законунун бузулушу: буйласа дүнйада, мархум, султан ж.б.; сөз жасоочу мүчөлөрдүн уңгудагы үндүүгө баш ийбеши: бейкапар , бейажал ж.б.) деп классификацияланды.

Тыбыштык табияты башка араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн төл сөздөрдүн үлгүсүнө салынган (/ h / - / й /, / x / - / к /, / ф / - п, / р, л /) сөздөр чыгармада көп кездешет. Мисалы, шейит – шейит, илаһим – илайим, хабар – кабар, хайыр-кайыр, фаришта-периште, фейли –пейли, рыскы –насип, рахатта –алкыш ж.б.

Сөздөрдүн өздөштүрүлүшү – тилдин лексикасында сөздөрдү байытуунун башкы булактарынын бири, ошондой эле маалымат берүүнүн негизги каражаты.

3. Араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн жалпы тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминде буга чейин жарык көргөн илимий-теориялык адабияттардын негизинде изилдениши иликтөөгө алынды.

Башкыр тилиндеги араб элементтери жөнүндөгү алгачкы маалымат Н.К.Дмитриевдин «Строй турецкого языка» аттуу эмгегинде атайын бөлүмдө [49, 187-201-бб.] каралган. Азербайжан техникалык терминологиясынын калыптанышына да араб тили чоң таасир

тийгизгендиги башка бир изилдөөдө тастыкталган [91]. Казак адабий тилинин тарыхын изилдөөдө, анын XVIII кылымдагы абалын сыпаттоодо профессор Р.Сыздыкова казактардын жалпы элдик оозеки тилине мурунтан синип, адабий тилдин жалпы катмарынан орун алганын айтат. Карачай-балкар тилинде азыркы коомдук-саясий терминдердин (дуния, миллет, саясат, хокумат, курриет) жана тамак-аш лексикасынын (хамир, эрик ж.б.) курамында араб сөздөрү кезигери көрсөтүлгөн.

Кыргыз тилинин лексикалык корунун курамындагы чет тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр жөнүндөгү алгачкы маалыматтар академик К.К.Юдахиндин 1965-жылы чыккан «Кыргызча-орусча сөздүгүнө» араб, иран, монгол тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөр атайын (ар., ир.) белгилери коюлуп, орус жана грек-латын, интrenaционализмдерге белги коюлбай берилгендигин көрөбүз. Бул сөздүктөрдү түзүүгө катышкан К.Карасаев кийин араб, иран, монгол, орус сөздөрүн иргеп алып, өзүнчө сөздүк кылып иштеп чыккандыгы белгилүү. Профессор К.Дыйканов кыргыз тилинин тарыхын изилдөөдө да, жогорку сөздүктү жетекчиликке алып, белги коюлган сөздөрдүн статистикасын чыгарган. Т.К.Акматов жана С.Өмүралиеванын эмгегинде «кыргыз тилине чыгыш теги да окшош эмес, аймактык жактан да чектелбеген араб жана иран тилдеринен сөздөр киргендиги» белгиленип, алардын кирген мезгилин болжол менен X кылымга такаган [17, 188-190-б.б.]. Кыргыз тилиндеги араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр жөнүндө академиктер Б.М.Юнусалиев, И.А.Батманов, К.К.Юдахин, Б.Ө.Орузбаевалардын эмгектеринде алгачкы маалыматтар берилсе, кийинчерээк окумуштуулар К.Дыйканов, З.Акылбекова, Б.Осмоналиева, Т.К.Ахматов, Ж.Мамытов, А.Жалилов, А.Сапарбаев тарабынан окуулуктарга атайын бөлүм катары киргизилген. Арабизмдердин маанилерин тактоодо К.Карасаевдин зор эмгеги үч сөздүктө жыйынтыкталса, кийин Дж.Мочоев, К.Малаевдердин сөздүктөрүндө кыргыз тилиндеги арабизмдердин колдонулушундагы айрым так эместиктер оңдолуп, өзүнчө сөздүктөр жарыяланды.

4. Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романында колдонулган араб сөздөрү лексика-семантикалык топторго бөлүнүп, жана алар факт-материалдар аркылуу далилденди.

Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романы кыргыз элинин XVIII-XIX кылымдардагы тарыхый абалын чагылдырган тарыхый роман болгондуктан, анда баяндалган окуялар коомдук-саясий, аскердик-акимчилик, укуктук терминологиянын өткөн кылымдагы – Кокон хандыгынын тушундагы абалын ичине камтып турат. Элдин турмушундагы окуялар менен тыгыз байланышта ошол учурдагы кыргыз жергесиндеги эл

чарбачылыгы, экономикасы, саясий-акимчилик түзүлүшү, коомдук жана аскердик кырдаалдары көркөм сүрөттөлүү менен, ошол кездеги тилдик өзгөчөлүктөр да сакталган. Мисалы, حاكم хааким «акимчилик», حضرة хадрат «хазрети, азрети», أمير амиир «башчы», ميراث мирас «мурас», وكيل увакил «өкүл» ж.б.

«Сынган кылыч» романында Кокон хандыгынын мезгилиндеги өлкөдө өкүм сүргөн мамлекеттик түзүлүштүн ар кыл жактары менен бирге эле юридикалык (укуктук) процесстер, ар кандай иш-кагаздар ич-ара жана өлкөлөр аралык ар кандай мамилелер жөнүндө маалыматтар берилген. Укуктук кодекстер боюнча араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр колдонулуп, алардын көпчүлүгү азыркы сот, милиция жана прокуратура органдарында термин катары калыптанган.

Араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн дагы бир маанилик өзгөчөлүгү – каржы, мүлк ж.б. экономикалык маселелерге катышы бар сөздөр. Азыркы экономикалык терминдерден “Сынган кылыч” романында колдонулган бул маанидеги сөздөр кескин айырмаланып турат. Чыгармада кездешкен экономикалык маселелерге тиешелүү араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн басымдуу бөлүгү бүгүнкү күндө математикалык, экономикалык терминдер катары толук калыптанып бүткөн.

5. Заттык мааниде кабылданган араб сөздөрүнүн лексика–семантикалык табиятын ачууда, араб өздөштүрүлгөн сөздөрдүн конкреттүү жана абстрактуу маанини билдирген сөздөргө лингво-семантикалык жактан талдоо жүргүзүлдү.

Заттык мааниде кабылданган араб сөздөрүнүн лексика–семантикалык табиятын караштырсак, алар конкреттүү жана абстрактуу заттарды камтып турат. Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романында араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн ичинен конкреттүү жана абстрактуу маани билдирген заттык маанидеги сөздөр өтө арбын кездешет.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ ТӨМӨНКҮ ЭМГЕКТЕРДЕ ЧАГЫЛДЫРЫЛДЫ:

1. **Өмүрканов Т.А.,** Т.Касымбековдун “Сынган кылыч» романындагы укуктук мамилелерге карата колдонулган араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрү [Текст] / Т.А.Өмүрканов //С.Нааматов атындагы НМУнун жарчысы. - №4 – Б., 2016. – 212-214-бб.

2. **Өмүрканов Т.А.,** Араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрүнүн жалпы тил илиминде жана түркологияда изилдениши [Текст] / Т.А.Өмүрканов // С.Нааматов атындагы НМУнун жарчысы. - №4 – Б., 2016. – 214-216-бб.

3. **Өмүрканов Т.А.,** Т.Касымбековдун “Сынган кылыч» романындагы илим-билимге байланыштуу колдонулган араб сөздөрү [Текст] / Т.А.Өмүрканов // “Айтматов окуулары – 2016” Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Б., 2016. – 515-519-бб.

4. **Өмүрканов Т.А.,** Арабские заимствования в романе «Сломанный меч», отражающие экономическую систему [Текст] /Т.А.Өмүрканов // Проблемы современной науке и образования - Серия:78 ТТ№01214, Россия, 2016. -77-80 с.

5. **Өмүрканов Т.А.,** Арабские слова, использованные в связи с образованием и наукой в романе Т. Касымбекова «Сломанный меч» [Текст] /Т.А.Өмүрканов Проблемы современной науке и образования - Серия:78 ТТ№01214, Россия, 2016. -80-83 с.

6. **Өмүрканов Т.А.,** Орто кылымдагы араб-түрк тилдик байланыштары [Текст] /Т.А.Өмүрканов // Известия Вузов Кыргызстана - №9 Бишкек, 2017. -190-193-бб.

7. **Өмүрканов Т.А.,** Т.Касымбековдун “Сынган кыдыч” романында кездешкен араб сөздөрүнө лингвистикалык жактан талдоо жүргүзүү[Текст] /Т.А.Өмүрканов // Известия Вузов Кыргызстана - №9 Бишкек, 2017. -199-202-бб.

Өмүрканов Туратбек Асанбековичтин «Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн лексика-семантикалык табияты» аттуу 10.02.01 - кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: кыргыз тили, түркология, араб сөздөрү, өздөштүрүлгөн сөздөр, «Сынган кылыч» романы, грамматика, араб лексикасы, семантика.

Изилдөөнүн объектиси – Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр.

Изилдөөнүн предмети – Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн лексика-семантикалык табиятын аныктоо.

Изилдөөнүн максаты – Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөргө тилдик талдоо жүргүзүү жана илимий-теориялык аспектиде анализге алуу.

Изилдөөдөн алынган натыйжалар жана анын жаңылыгы.

- кыргыз жана араб тилдеринин типологиялык өзгөчөлүктөрүнө анализ жүргүзүлдү;
- араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн лингвистикалык табияты ачылып көрсөтүлдү;
- араб лексикасынын өздөштүрүлүш жагдайлары боюнча жалпы тил илиминдеги, түркологиядагы жана кыргыз тил илиминдеги абалы анализделди;
- «Сынган кылыч» романында колдонулган араб сөздөрү лексика-семантикалык топторго бөлүнүп, алар факт-материалдар аркылуу далилденди.

Ишти колдонуу аймагы. Диссертациянын материалдарын жогорку окуу жайларында «Азыркы кыргыз тили», «Лексикология», «Түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы» деген сыяктуу сабактарды окутууда, кыргыз тилинин этимологиялык сөздүктөрүн түзүүдө илимий булак катары пайдаланылат.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: изилдөөнүн жыйынтыгында алынган натыйжалар, берилген сунуштар тематикалык, этимологиялык сөздүктөрдү даярдоодо, филология факультеттеринде лексикология курстарын жана тандоо курстарын окутууда илимий булак катары колдонууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации **Өмүрканова Туратбека Асанбековича** на тему:
“**Лексико-семантическая природа слов, заимствованных из арабского языка в романе Т.Касымбекова “Сломанный меч”**”

Ключевые слова: кыргызский язык, тюркология, арабские слова в кыргызском языке, заимствованные слова, роман “Сломанный меч”, грамматика, арабская лексика, семантика.

Объект исследования – заимствованные слова из арабского языка в романе Т.Касымбекова “Сломанный меч”.

Предмет исследования – определение лексико-семантической природы заимствованных из арабского языка слов в романе Т.Касымбекова “Сломанный меч”.

Цель исследования – проведение лингвистического разбора арабизмов в романе Т.Касымбекова “Сломанный меч” и их анализ в научно-теоретическом аспекте.

Результаты исследования и их новизна:

- проведен анализ типологических особенностей кыргызского и арабского языков;
- раскрыта лингвистическая природа заимствованных из арабского языка слов;
- описана лингвистическая природа заимствованных из арабского языка слов;
- проанализировано состояние изучения обстоятельств заимствования арабской лексики в общем языкознании, в тюркологии и в кыргызском языкознании;
- произведено распределение на лексико-семантические группы заимствованных арабских слов в романе “Сломанный меч”, которое проиллюстрировано языковыми фактами.

Область применения результатов исследования. Материалы диссертации могут быть использованы в преподавании таких дисциплин, как “Современный кыргызский язык”, “Лексикология”, “Сравнительная грамматика тюркских языков”, “Общее языкознание”, а также в качестве научного источника при составлении этимологических словарей кыргызского языка.

Практическая значимость исследования: результаты исследования, предложенные в работе рекомендации могут быть использованы при составлении этимологических словарей, при преподавании курсов лексикологии и курсов по выбору по лексикологии на филологических факультетах вузов.

SUMMARY

of dissertation of Өмүрканов Түратбек Асанбекович on a theme: "Lexical-semantic nature of arabisms in T.Kasymbekov's novel "Broken Sword "

Key words: Kyrgyz language, Turkology, Arabic words in Kyrgyz, borrowed words, novel "Broken Sword", grammar, Arabic vocabulary, semantics.

The object of the study is Arabic words in T.Kasymbekov's novel "Broken Sword".

The subject of the study is the definition of the lexical-semantic nature of Arabic words in T.Kasymbekov's novel "Broken Sword".

The aim of the study is to conduct a linguistic analysis of Arabisms in T.Kasymbekov's novel "The Broken Sword" and their analysis in the scientific and theoretical aspect.

The results of the study and their novelty:

- Linguistic and structural analysis of Kyrgyz and Arabic languages;
- revealed the linguistic nature of Arabic words in Kyrgyz language;
- describes the linguistic nature of Arabic words;
- analyzed the state of the study of the circumstances of Arabic words in general linguistics, in Turkic studies and in Kyrgyz linguistics;
- distribution of lexical-semantic groups of Arabic words in the novel "Broken Sword", which is illustrated by linguistic facts.

Scope of application of the results of work. Materials of the thesis can be used in teaching such disciplines as "Modern Kyrgyz Language", "Lexicology", "Comparative Grammar of Turkic Languages", "General Linguistics", and also as a scientific source when composing etymological dictionaries of the Kyrgyz language.

Practical significance of the research: the results of the research and suggested in the work recommendations can be used in the compilation of etymological dictionaries, in teaching courses of lexicology and elective courses on lexicology at the philological faculties of universities.

Басууга 06.04.2018-ж. кол коюлду
Өлчөмү 60x84 1/16. Көлөмү 1,4 б.т.
Офсет кагаз. Офсеттик басуу. Нускасы 100 экз.

«Сарыбаев Т.Т.» Ж.И.
Бишкек ш., Раззаков көч, 49
т. 0 708 058 368

e-mail: talant550@gmail.com